

УДК338.242: [338.45:378]

А. С. Кобець,

к. т. н., професор, ректор, Дніпропетровський державний аграрний університет

СТУПІНЬ ЗРІЛОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

Досліджено державне регулювання ринку освітніх послуг. Визначено роль держави у зростанні попиту на нові професії та забезпечувати доступність вищої освіти при збереженні високої якості підготовки.

The state adjusting of market of educational services is explored. The role of the state is certain in growth of demand on new professions and to provide availability of higher education at saving of high quality of preparation.

Ключові слова: державне регулювання, конкуренція, освітня послуга, функціонування, якість.

ВСТУП

Поява ринку освіти — це найпомітніша зміна, яка відбулася в системі освіти України за останнє десятиріччя. Ринок освіти в спеціальній літературі визначають як сукупність відносин (правових, фінансово-економічних, соціально-освітніх, організаційно-методичних, інформаційних тощо), у сфері обміну, що складаються між виробниками і споживачами освітніх послуг [7, с. 29]. Поряд з цим, широко використовується поняття "ринку освітніх послуг", під яким розуміють "складний комплекс економічних відносин суб'єктів системи вищої освіти, що покликаний задовольняти потреби суспільства у фахівцях і споживачів в отриманні певної кваліфікації за відповідною спеціальністю" [5, с. 124]. Аналізуючи наведені вище визначення, ми вважаємо, що в сучасних умовах поняття ринок освітніх послуг акцентованіше відображає систему взаємовідносин між виробниками послуг та їх споживачами.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Певну увагу проблемам державного регулювання освітньої сфери в загальному контексті розвитку економіки знань приділяли відомі вчені Г. Беккер, Е. Боуен, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Я. Мінсер, Т. Шульц. В роботах вітчизняних вчених Л.І. Антошкіної, Т.М. Боголіб, А.І. Бутенко, В.А. Вісящева, В.М. Гейця, О.А. Грیشнової, Б.М. Данилишина, Г.А. Дмитренка, Т.А. Заєць, С.М. Злупка, І.С. Каленюк, О.А. Кратта, В.Г. Кременя, В.І. Куценко, Л.К. Семів, О.П. Сологуб, Д.М. Стеценка, Л.А. Янковської та інших висвітлені окремі організаційно-економічні проблеми функціонування системи вищої освіти. Проте ринкові умови функціонування вищої освіти вимагають напрацювання нових механізмів регуляторної діяльності держави в сфері її управління.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— дослідити державне регулювання ринку освітніх послуг;

— визначити роль держави у зростанні попиту на нові професії та забезпечувати доступність вищої освіти при збереженні високої якості підготовки.

РЕЗУЛЬТАТИ

Ринок освітніх послуг через свої механізми спроможний виконувати такі важливі функції:

— об'єднувати виробників і споживачів освітніх послуг, підпорядковувати виробництво вимогам задоволення суспільних потреб через платоспроможний попит, а також на виконання державних замовлень, що за ефективною координуючою ролі держави сприятиме задоволенню потреб національної економіки у конкурентоспроможних фахівцях у відповідності з сучасними і прогнозними вимогами ринку праці;

— стимулювати навчальні заклади до розробки та впровадження у навчальний процес інноваційно-інфор-

маційних освітніх технологій, підвищення якості освітніх послуг, щоб залишатись конкурентоспроможними і привабливими для потенційних абітурієнтів;

— забезпечувати інтеграцію вузівської науки з академічною та галузевою наукою на базі об'єднання їх інтелектуальних та науково-технічних ресурсів, а також посиленням процесів впровадження інновацій у виробництво;

— реалізувати селективну функцію серед навчальних закладів, завдяки чому із ринку освіти вибуватимуть ті господарюючі суб'єкти, результати діяльності яких не відповідають сучасним вимогам.

Проникнення ринку у сферу освіти актуалізувало такі поняття, як "свобода", "вибір", "конкуренція", "попит", "доходи" і т. ін. Ці поняття відображають взаємодію освітніх закладів з оточуючим ринковим середовищем. В ринкових умовах стимулюється ініціатива ВНЗ як учасника конкурентних відносин щодо пошуку нових засобів і способів задоволення суспільних потреб з метою одержання за це відповідної винагороди (збільшення доходів, зростання іміджу ВНЗ та ін.) ВНЗ, укладаючи угоди з фізичними та юридичними особами щодо підготовки спеціалістів, бере на себе певні зобов'язання і несе відповідальність за їх виконання. Проте "прямий перенос механізму ринкової економіки на діяльність освіти неправомірний внаслідок дії ряду обставин, що впливають із самої суті цього соціального інституту, який реалізує функції суспільного сектора економіки, де здійснюється виробництво економічних благ особливого роду — суспільних благ, де в інвестуванні мало зацікавлений окремих інвестор" [6, с. 178].

Дискусійним залишається рівень зрілості вітчизняного ринку освітніх послуг. Критеріями такої зрілості можна вважати значний рівень незалежності його суб'єктів (насамперед, університетів), наявність дієвих фінансових інструментів забезпечення доступності освіти, диверсифікацію навчальних програм, достатній ступінь гнучкості й адаптивності, відсутність залежності ВНЗ від єдиного джерела фінансування, наявність відповідної інфраструктури, вільне ціноутворення і ін. Навіть при поверхневому аналізі цих критеріїв очевидна їхня несформованість, тому завдання держави полягає у тому, щоб сприяти зміцненню ринку освітніх послуг з тим, щоб задіяти ринкові механізми саморегулювання.

Для ринку освітніх послуг, як і будь-якого іншого, обов'язкові основні три компоненти: виробник (продавець), споживач (покупець) і товар. Кожний з них тісно пов'язаний із категоріями пропозиції, попиту та ціни.

Попит на освітні послуги формують потенційні абітурієнти, так і ринок праці. Слід зазначити, що за останнє десятиліття абітурієнтами стають не лише випускники середніх шкіл. Економіка знань актуалізувала проблему неперервної освіти і абітурієнтами стають особи, що мають потребу в другій вищій освіті. Таке розширення споживчого попиту вимагає від навчальних

закладів вироблення механізмів реагування на поведінку споживачів на основі збільшення гнучкості і різноманітності надання послуг.

Зростання попиту на вищу освіту пояснюється, насамперед, активізацією творчих, креативних елементів у структурі праці, її інтелектуалізацією. Саме тому "збереження престижності здобуття вищої освіти, як якісної риси попиту, свідчить про постійність і відносну стабільність обсягу попиту на цей вид послуг" [5, с. 122]. Але відносна стабільність попиту на освітні послуги вимагає від держави гнучкого регулятивного реагування з тим, щоб зростання попиту дозволяло реалізовувати суспільні інтереси.

Попит, як потреба в освіті, ще не усвідомлений повною мірою з боку держави, окремих регіонів. Це підтверджується тим, що чітко не визначено детермінанти попиту на ті чи інші види освітніх послуг, не існує кореляційного зв'язку між реальними потребами ринку праці і величиною попиту на відповідні "дефіцитні" спеціальності. На сьогодні надмірно високий попит зберігається на економічно-управлінські та юридичні спеціальності, в той же час бракує спеціалістів інженерно-технічного профілю, і така ситуація слабо впливає на динаміку і структуру попиту.

Саме величезний попит на спеціалістів в соціально-гуманітарних сферах знань (економістів, фінансистів, юристів, управлінців, психологів і ін.), на який на початку 90-х років ХХ ст. не змогли миттєво відреагувати державні ВНЗ, дозволив швидко сформуватись недержавному сектору вищої освіти, який надавав платні послуги споживачам на договірних засадах, що й ознаменувало появу в Україні кон'юктурного ринку освітніх послуг. Його формування не враховувало реальні потреби ринку праці, не відповідало стратегії розвитку держави.

Як і в інших сферах, перехід до ринкової економіки означає для системи освіти і підготовки кадрів лібералізацію попиту, пропозиції і цін.

Лібералізацію попиту характеризують наступні чинники:

— люди вільні у виборі майбутнього фаху, навчального закладу, в тому числі закордонного, частково — у формі навчання (бюджетна, контрактна);

— люди починають реагувати на ринкові сигнали (обирають ті спеціальності, які більш високооплачувані, престижні і більш витребувані з боку роботодавців);

— підприємства, маючи потребу в кваліфікованому персоналі як найважливішому ресурсі, беруть участь у фінансуванні підготовки необхідних кадрів.

Держава повинна адекватно реагувати на зростаючий попит на нові професії, забезпечувати доступність вищої освіти при збереженні високої якості підготовки, регулювати попит на окремі спеціальності, сприяти диверсифікації плати за навчання та інші заходи.

Пропозиція на ринку освітніх послуг представлена суб'єктами, що надають освітні послуги, — закладами освіти всіх рівнів, громадськими організаціями, міжнародними інституціями, окремими фізичними і юридичними особами тощо. З ліберальною ідеологією, яка визнає право кожної людини вчитись і здобувати освіту, пов'язують виникнення ідеї масовості вищої освіти, внаслідок чого виник "неуніверситетський" сектор вищої освіти. Основною його стратегічною метою до останнього часу було задоволення широкого попиту на освіту, націленого на потреби ринку праці. Відповідно основними критеріями якості його роботи вважалося зростання чисельності студентів і очікуване працевлаштування випускників. В нових умовах до цих критеріїв додаються виконання прикладних дослідних проектів, варіативність пропонованих послуг — програми професійної освіти більш низького рівня, підвищення кваліфікації, додаткова освіта для дорослих.

Лібералізація пропозиції породжує різноманітні форми надання освітніх послуг, форми власності ВНЗ, а також пропозиції навчальних програм:

— вищим навчальним закладам надається значна автономія;

— усвідомлюючи потенційну прибутковість вкладання коштів в підготовку фахівців, з'являються приватні навчальні заклади;

— на українській освітній ринку виходить зі своїми навчальними програмами провайдери закордонних ВНЗ.

ВНЗ мають стати рівноправними суб'єктами ринку освітніх послуг, ринку наукових розробок, ринку праці, яким властива відкритість і гнучкість; також важливо, щоб ВНЗ не стільки пристосовувались до зовнішніх умов, скільки йшли в ногу з часом, а то й випереджували зміни.

Суб'єктами ринку освітніх послуг виступають не тільки навчальні заклади як виробники освітніх послуг і їх споживачі (окремі особи, підприємства, організації), а й широке коло суміжників і посередників — служби зайнятості, кадрові (рекрутингові) агентства, асоціації ВНЗ, науково-методичні центри, Центр незалежного оцінювання якості освіти, освітні фонди, банки (які кредитують навчання), ЗМІ, соціологічні служби, державні і суспільні структури, які мають відношення до просування освітніх послуг на ринок і ін. Це дає підставу говорити, що ринок освітніх послуг потребує формування і ефективного функціонування відповідної інфраструктури. Інфраструктура (від лат. *infra* — "нижче", під та *structura* — "побудова", "розміщення") — це сукупність складових частин будь-якого об'єкта, що мають підпорядкований (допоміжний) характер і забезпечують умови для нормальної роботи об'єкта в цілому.

Інфраструктуру РОП можна визначити як сукупність інституцій, які забезпечують необхідні умови для взаємодії суб'єктів ринку освітніх послуг між собою та із зовнішнім середовищем. Особливе місце в інфраструктурі РОП належить інноваційній інфраструктурі (венчурні фірми, технопарки, університетсько-промислові дослідницькі центри, наукові парки і ін.), яка покликана підвищувати ефективність науково-дослідної діяльності ВНЗ.

Однією з умов функціонування ринку є багатоманітність форм власності. Значення власності для економіки полягає в тому, що саме вона формує значну і важливу частину правил поведінки суб'єктів господарювання. Права власності, з погляду економічної науки, — це права контролювати використання певних обмежених ресурсів і розподіляти витрати та вигоди, що в цьому разі виникають.

Станом на 2009 рік в Україні функціонувало 202 ВНЗ недержавної форми власності (87 ВНЗ I—II р.кр. і 115 ВНЗ III—IV р.кр.), тому можна стверджувати, що і в освітній галузі відбулось таке явище, як приватизація. Приватизацію освіти визначають як процес залучення приватних суб'єктів до організації та фінансування освітньої діяльності [4, с. 75]. Висловлювалась думка, що приватизація може відбуватися і шляхом створення навчальних закладів приватної форми власності, і як перехід на приватні джерела фінансування, проте ми погоджуємось з Антошкіною Л.І. в тому, що "розширення приватного фінансування освіти є не її приватизацією, а лише комерціалізацією, що здійснюється без зміни власника" [2, с. 25]. В розподілі освіти на державну і недержавну відображається сама сутність постіндустріального суспільства, яке прагне подолати тотальну приватну природу капіталізму і не менш тотальну, але вже державну, соціалізму.

Недержавні освітні організації, перш за все ВНЗ, є важливими ланками громадянського суспільства, що формується. В такому суспільстві домінують солідарність, взаємодопомога, взаємоповага, взаємодовіра, індивідуалізм, приватність тощо. "Саме тут головним механізмом саморегуляції суспільного життя виступають виховані людиною в собі "прости" громадянські якості (гуманність, порядність, чесність, довіра, відповідальність і ін.). В цій регуляції владні структури держави відіграють хоча й важливу, але все ж другорядну роль" [3, с. 10].

Освіта є частиною сфери послуг і підпорядкована загальним закономірностям її розвитку. Товаром, який тривалий час виробляла система освіти і виходила з ним

на освітній ринок, виступали освітні послуги. Вони мають властивості суспільного блага, адже високий рівень освіти громадян приносить користь всьому суспільству і підвищує трудовий, інтелектуальний потенціал суспільства, на основі цього зростає конкурентоспроможність національної економіки. З позицій теорії суспільного блага підготовка кадрів відноситься до соціально значимого блага, який створює позитивний зовнішній ефект, котрий виражається у підвищенні освітнього, кваліфікаційного і культурного рівня суспільства.

Разом з цією властивістю суспільного блага вища освіта має властивість індивідуального блага. Останнє характеризується тим, що ефект такого блага відчуває індивід — випускник ВНЗ, підвищуючи своє матеріальне забезпечення і соціальний статус. Крім того, сформований освітньо-професійний потенціал випускника ВНЗ використовується роботодавцем як приватним підприємцем. Спираючись на положення теорії суспільного блага, можна зробити висновок про те, що зі сторони підприємницького сектора має місце використання (присвоєння) людського потенціалу без прийняття на себе витрат щодо його виробництва. Таким чином, створюючи суспільне благо у формі людського капіталу, сфера вищої освіти бере на себе частину витрат з реалізації інтересів підприємців, випускників. Виключити можливість отримання приватним сектором вигоди із зовнішнього ефекту цього блага можна на основі ринкового механізму. Отже, продуктом, який пропонує ринку навчальний заклад, і одночасно первинним структурним елементом системи освіти є освітня послуга. Освітні послуги трактують як самобутні економічні блага, що є системою знань, інформації, вмінь і навичок, які використовуються з метою задоволення різноманітних освітніх потреб особистості, суспільства, держави.

На наш погляд, найкраще трактує освітню послугу В. Александров: "освітня послуга — це організований процес навчання для отримання (здобуття) необхідних знань, навичок і вмінь" [1, с. 158]. З розвитком і вдосконаленням ринкової економіки освітня послуга створюється та поступово формується як особливий інтелектуальний товар. Разом з тим, "освітня послуга — це акт дії. За його допомогою стають єдиними людина, яка навчається, та ринок як середовище, де знання, отримані людиною, набувають властивості товару" [1, с. 159]. Поняття "освітня послуга" набуває дієвого сенсу лише в ситуації затребуваності таких послуг, іншими словами, коли їхня пропозиція підкріплена реальним попитом на них.

Навчальний заклад виступає колективним продавцем освітніх послуг, (індивідуальним продавцем може виступати окремий викладач, який практикує платні послуги). В будь-якому випадку продавець освітніх послуг — це суб'єкт, який здійснює процес передачі знань, втілення навичок, вмінь, певних якостей особам, які здобувають освіту. Продавець освітніх послуг несе матеріальні витрати на облаштування і здійснення навчального процесу, для якого необхідними є будівлі, підсобні навчальні матеріали, лабораторії, праця викладачів. Логічно також, що продавець потребує відшкодування своїх витрат, інакше за умов платності за всі необхідні йому ресурси він не зможе продовжувати свою діяльність з надання освітніх послуг.

У якості покупця освітніх послуг виступає той суб'єкт, який оплачує ці послуги. Завершення навчання є одночасним завершенням взаємовідносин між продавцем і покупцем послуги. Отримання випускником диплома про вищу освіту означає повне виконання ВНЗ договору про надання освітньої послуги. Отже, в умовах ринкової економіки освітні послуги надходять у споживання за допомогою обміну і з цієї точки зору є лише одним із конкретних типів продуктів, що пропонуються на ринку.

Визначення вартості навчання однаковою мірою стосується як платної, так і державної форми навчання. Суспільству слід усвідомити, що безкоштовної освіти не існує, відмінність лише в тому, хто платить: людина, що здобуває освіту, чи платники податків.

Формування базових елементів економіки знань веде до потреби надання не просто освітніх, а освітньо-наукових послуг. Держава повинна створювати умови для підвищення конкурентоспроможності освітньо-наукових послуг, зокрема недержавних ВНЗ. Тому в регіонах варто створювати вузівські науково-дослідні центри колективного користування, в яких на паритетних засадах проводили б науково-дослідну роботу студенти, викладачі-науковці ВНЗ різних форм власності.

ВИСНОВКИ

Таким чином, конкуренція передбачає наявність таких умов, за яких виробник освітніх послуг, який зумів налагодити ефективніше виробництво, має вигідніші умови на ринку. Боротьба ВНЗ за абітурієнта неодмінно позначиться підвищенням якості освітніх послуг, турботою про покращення власного іміджу навчального закладу. У той же час особливості конкуренції у сфері освіти полягає в тому, що обмеження взаємовідносин між конкурентами тільки суперництвом є безперспективним і неплідним, вони повинні активно співпрацювати і обмінюватись досвідом. Тому можна стверджувати, що в сфері освітніх послуг конкуренція може існувати в специфічних формах співробітництва. Вона передбачає можливість суб'єктів ринку освітніх послуг вести спільні НДДКР, формувати умови реалізації спільних освітніх проектів.

Проте, і лібералізація ціноутворення, і економічна свобода, і конкуренція на ринку освіти мають бути координовані й регульовані з боку держави. На ринку освітніх послуг держава повинна коригувати обсяги і структуру попиту та пропозиції відповідно до потреб суспільного розвитку, до пріоритетів окремих регіонів.

Згідно ст. 16 Закону України "Про вищу освіту" органи, які здійснюють управління у галузі вищої освіти, є елементом системи вищої освіти України. Державне управління освітньої сфери можна визначити як організуючий, регламентуючий, контролюючий вплив держави на діяльність суб'єктів ринку послуг вищої освіти з метою його впорядкування, підвищення конкурентоспроможності та дотримання соціальної справедливості. Однією з функцій управління є регулювання освітньої галузі, яке охоплює типові заходи законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, здійснювані правомочними державними установами та суспільними організаціями, які мають на меті забезпечення високої соціально-економічної ефективності її функціонування згідно із цілями і пріоритетами державної політики.

Література:

1. Александров В. Освітня послуга: суть та моделі якості / Вадим Александров // Освіта і управління. — 2006. — Т.9. — №1. — С. 156—164.
2. Антошкіна А.І. Економіка вищої освіти: тенденції та перспективи реформування / Антошкіна А.І. — К.: Видавничий дім "Корпорація", 2005. — 368 с.
3. Ильинский И. Негосударственные вузы: кризис идентичности и пути его преодоления / И. Ильинский / Альма Матер (Вестник высшей школы). — 2004. — №7. — С. 3—12.
4. Каленюк І.С. Диверсифікація джерел фінансування освіти / Каленюк І.С. // Фінанси України. — 2010. — №11. — С. 72—76.
5. Кратт О.А. Сегментація ринку послуг вищої освіти: використання системного підходу: монографія / О.А. Кратт, М.Г. Слоква. — Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2005. — 292 с.
6. Патора Р. Ринок освіти в системі кадрового забезпечення стратегічного розвитку країни: монографія / Патора Р. В-во Національного університету "Львівська політехніка". — Львів, 2002. — 336 с.
7. Сидоренко О.Л. Приватна вища школа: шляхи України у світовому вимірі / Сидоренко О.Л. — Харків.: Основа, 2000. — С. 186.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2011 р.